2026-yil
9(2)-son

“FAN VA TA’LIM YANGILIKLARI”

ILMIY - METODIK

JURNALI

saen.uz

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI

2026-yil
9(2)-son

Bosh muharrir:
Shoumarov G‘ayrat Bahromovich, psixologiya fanlari doktori, akademik

Bosh muharrir o‘rinbosari:
Qodirov Umarali Do‘stqobilovich, psixologiya fanlari doktori (DSc), professor

Mas’ul kotib:
Muqimov Alisher

Texnik muharrir:
Qarshiyev Jamshid Murotaliyevich, pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.

TAHRIR HAY’ATI:

01.00.00 – FIZIKA-MATEMATIKA FANLARI
Ayupov Shavkat Abdullayevich, fizika-matematika fanlari doktori, akademik
A’zamov Abdulla, fizika-matematika fanlari doktori, akademik
Zohidov Erkin A’zamovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

02.00.00 – KIMYO FANLARI
Normaxamatov Nodirali Soxobataliyevich, kimyo fanlar doktori, professor
Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, kimyo fanlar doktori, akademik

03.00.00 – BIOLOGIYA FANLARI
Abdurahmonov Ibrohim Yo‘lchiyevich, biologiya fanlari doktori, akademik
Sulaymonov Botirjon Abdushukurovich, biologiya fanlari doktori, akademik

04.00.00 – GEOLOGIYA-MINERALOGIYA FANLARI
Fayziyev Abdulhaq Radjabovich, geologiya-mineralogiya fanlari doktori, professor
Husanov Sultonboy To‘xtayevich, geologiya-mineralogiya fanlari doktori, professor

05.00.00 – TEXNIKA FANLARI
Allayev Qahramon Rahimovich, texnika fanlari doktori, akademik
Majidov Inom Urishevich, texnika fanlari doktori, professor
Turobjonov Sadritdin Maxamatdinovich, texnika fanlari doktori, akademik
Shaumarov Said Sanatovich, texnika fanlari doktori, professor

06.00.00 – QISHLOQ XO‘JALIGI FANLARI
Namozov Shodmon Ergashovich, qishloq xo‘jaligi fanlari doktori, akademik
Shoumarov Hikmat Bahromovich, qishloq xo‘jaligi fanlari nomzodi, professor

07.00.00 – TARIX FANLARI
Ziyo Azamat Hamid o‘g‘li, tarix fanlari doktori, akademik
Sagdullayev Anatoliy Sagdullayevich, tarix fanlari doktori, akademik
Yusupova Diloram Yunusovna, tarix fanlari doktori, akademik

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI
Abdurahmonov Qalandar Xodjayevich, iqtisod fanlari doktori, akademik
Musayev Behzod Anvarovich, iqtisod fanlari nomzodi
To‘xliyev Nurislom, iqtisod fanlari doktori, akademik
G‘ulomov Saidahror Saidahmedovich, iqtisod fanlari doktori, akademik

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9(2)-son

09.00.00 – FALSAFA FANLARI
Nazarov Qiyom Normirzayevich, falsafa fanlari doktori, professor
Saifnazarov Ismoil Saifnazarovich, falsafa fanlari doktori, professor

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI
Mengliyev Baxtiyor Rajabovich, filologiya fanlari doktori, professor
Sirojiddinov Shuhrat Samariddinovich, filologiya fanlari doktori, akademik
Xidirov Rajab Gulmatovich, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (Tojikiston)

11.00.00 – GEOGRAFIYA FANLARI
Nigmatov Asqar Nigmatullayevich, geografiya fanlari doktori, professor
Tojiyeva Zulxumor Nazarovna, geografiya fanlari doktori, professor

12.00.00 – YURIDIK FANLAR
Rustamboyev Mirzayusuf Hakimovich, yuridik fanlar doktori, professor
Saidov Akmal Xolmatovich, yuridik fanlar doktori, akademik
Xolmo'minov Jumanazar Toshtemirovich, yuridik fanlar doktori, professor
Qodirov Bobiromon Bekmurodovich, yuridik fanlar doktori, professor

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI
Djurayev Risboy Haydarovich, pedagogika fanlari doktori, akademik
Ibraimov Xolboy, pedagogika fanlari doktori, akademik
Musurmonova Oynisa, pedagogika fanlari doktori, professor
Umarov Bahrom Norboyevich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

14.00.00 – TIBBIYOT FANLARI
Akilov Xabibulla Ataullayevich, tibbiyot fanlari doktori, professor
Nazirov Feruz Gafurovich, tibbiyot fanlari doktori, akademik

15.00.00 – FARMATSEVTIKA FANLARI
Abdullabekova Viloyat Nurillabekovna, farmatsevtika fanlari doktori, professor
Tulaganov Abduqodir Abdurahmonovich, farmatsevtika fanlari doktori, professor

16.00.00 – VETERINARIYA FANLARI
Daminov Asadullo Suvonovich, veterinariya fanlari doktori, professor
Jabborov Shuhrat Abdumajidovich, veterinariya fanlari doktori, professor
G'afurov Aktam G'afurovich, veterinariya fanlari doktori, professor

17.00.00 – SAN'ATSHUNOSLIK FANLARI
Ahmedova Nigora Rahimovna, sanatshunoslik fanlari doktori, professor
Hakimov Akbar Abdullayevich, san'atshunoslik fanlari doktori, akademik

18.00.00 – ARXITEKTURA FANLARI
Nozilov Dodo Avazovich, arxitektura fanlari doktori, professor
Uralov Axtam Sindarovich, arxitektura fanlari doktori, professor

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI
Abdusamatov Hasanboy Usmonjon o'g'li, psixologiya fanlari doktori, professor
Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor
Karimova Vasila Mamanosirovna, psixologiya fanlari doktori, professor
Halimova Mashraboy Vohidovna, psixologiya fanlari doktori, professor
Lazar Drajeta, psixologiya fanlari doktori, professor, Belgrad, Serbiya
Karpinskiy Konstantin Viktorovich, psixologiya fanlari doktori, professor, Grodno, Belarussiya
Boboyeva Sayyora Boboradjabovna, psixologiya fanlari doktori, professor, Tojikiston
Suletbayeva Ella Serikbayevna, psixologiya fanlari doktori, dotsent

Turaxonov Abdukarim Eshkuziyevich, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent
22.00.00 – SOTSIOLOGIYA FANLARI
Bekmurodov Mansur Bobomurodovich, sotsiologiya fanlari doktori, professor
Toshmuhamedova Dilorom Gafurdjanovna, sotsiologiya fanlari doktori

23.00.00 – SIYOSIY FANLAR
Avazov Komil Xolliyevich, siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktori
Fayzullayev Alisher Omonullayevich, siyosiy fanlar doktori, professor
Hasanov Otabek Abdurashidovich, siyosiy fanlar doktori
Paxrutdinov Shukritdin Ilyasovich, siyosiy fanlar doktori, professor
Omonov Baxtiyor Axtamovich, siyosiy fanlar doktori, professor
Quronboyev Qahramon Qo'chqorovich, siyosiy fanlar doktori, professor

24.00.00 – ISLOMSHUNOSLIK FANLARI
Ibrohimov Ne'matulla, filologiya fanlari doktori, akademik
Islomov Zohidjon Mahmudovich, filologiya fanlari doktori, professor

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI
2026-yil
9(2)-son

UDK: 159.947.5:37.015.3

Nafasova Jamila Turg‘un qizi,
Qarshi axborot texnologiyalari va menejment universiteti stajyor-o‘qituvchisi

TA'LIM FAOLIYATIDA KOGNITIV FAOLLIK VA MOTIVATSIYANING O‘ZARO BOG‘LIQLIGI

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'lim faoliyatida kognitiv faollik va motivatsiyaning o‘zaro bog‘liqligi psixologik-pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Kognitiv faollik diqqat, idrok, xotira, tafakkur, muammoni hal qilish, axborotni qayta ishlash va mustaqil izlanish kabi bilish jarayonlarining faol namoyon bo‘lishi sifatida talqin etiladi. Motivatsiya esa ta'lim faoliyatining yo‘nalishi, davomiyligi va mazmunini belgilovchi, shaxsni bilishga undovchi ichki va tashqi omillar tizimi sifatida ko‘rib chiqiladi. Maqolada ichki va tashqi motivatsiyaning kognitiv faollikka ta'sir mexanizmlari, o‘z-o‘zini belgilash nazariyasining asosiy tamoyillari, avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy bog‘liqlik ehtiyojlarining o‘quv faoliyatidagi o‘rni yoritilgan. Shuningdek, kognitiv faollik va motivatsiya o‘rtasidagi ikki tomonlama aloqa, o‘quv muvaffaqiyatining motivatsion jarayonlarga ta'siri, kognitiv yuklama, hissiy holat va o‘quvchining o‘ziga bo‘lgan ishonchi kabi omillarning mazkur jarayondagi vositachilik roli tahlil qilingan. Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, mahalliy va xorijiy ilmiy manbalarni tahlil qilish, qiyoslash, sintez qilish va umumlashtirish metodlariga asoslangan. Tahlil natijalari ta'lim jarayonida motivatsiyani rivojlantirish strategiyalarini kognitiv faollikni shakllantirishga yo‘naltirilgan metodlar bilan uyg‘unlashtirish zarurligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: kognitiv faollik, motivatsiya, ta'lim faoliyati, ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya, o‘z-o‘zini belgilash nazariyasi, kognitiv jalb qilinganlik, diqqat, xotira, tafakkur, o‘quv motivatsiyasi, kognitiv yuklama.

ВЗАИМОСВЯЗЬ КОГНИТИВНОЙ АКТИВНОСТИ И МОТИВАЦИИ В УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. В статье с психолого-педагогической точки зрения анализируется взаимосвязь когнитивной активности и мотивации в учебной деятельности. Когнитивная активность рассматривается как активное проявление процессов внимания, восприятия, памяти, мышления, решения проблем, обработки информации и самостоятельного поиска. Мотивация трактуется как система внутренних и внешних факторов, определяющих направленность, устойчивость и содержание учебной деятельности. Раскрываются механизмы влияния внутренней и внешней мотивации на когнитивную активность, основные положения теории самодетерминации, а

также значение потребностей в автономии, компетентности и социальной связанности. Анализируется двусторонняя связь между когнитивной активностью и мотивацией, влияние учебного успеха на мотивационные процессы, а также посредническая роль когнитивной нагрузки, эмоционального состояния и уверенности обучающегося в собственных возможностях. Исследование имеет теоретико-аналитический характер и основано на методах анализа, сравнения, синтеза и обобщения отечественных и зарубежных научных источников. Результаты анализа свидетельствуют о необходимости интеграции мотивационных стратегий с методами развития когнитивной активности в образовательном процессе.

Ключевые слова: когнитивная активность, мотивация, учебная деятельность, внутренняя мотивация, внешняя мотивация, теория самодетерминации, когнитивная вовлечённость, внимание, память, мышление, учебная мотивация, когнитивная нагрузка.

THE INTERRELATIONSHIP BETWEEN COGNITIVE ACTIVITY AND MOTIVATION IN EDUCATIONAL ACTIVITY

Abstract. This article examines the interrelationship between cognitive activity and motivation in educational activity from a psychological and pedagogical perspective. Cognitive activity is considered as the active manifestation of attention, perception, memory, thinking, problem-solving, information processing, and independent inquiry. Motivation is viewed as a system of internal and external factors that determines the direction, persistence, and content of learning activity. The article analyzes the mechanisms through which intrinsic and extrinsic motivation influence cognitive activity, the main principles of Self-Determination Theory, and the role of learners' needs for autonomy, competence, and relatedness. Particular attention is paid to the reciprocal relationship between cognitive activity and motivation, the influence of learning success on motivational processes, and the mediating role of cognitive load, emotional states, and learners' self-confidence. The study is theoretical and analytical in nature and is based on the analysis, comparison, synthesis, and generalization of national and international scientific literature. The findings indicate the importance of integrating motivational strategies with methods aimed at developing learners' cognitive activity in the educational process.

Keywords: cognitive activity, motivation, educational activity, intrinsic motivation, extrinsic motivation, self-determination theory, cognitive engagement, attention, memory, thinking, learning motivation, cognitive load.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida ta'lim oluvchining faqat tayyor bilimlarni o'zlashtirishi yetarli natija sifatida qaralmaydi. Bugungi ta'lim jarayoni o'quvchi va talabaning axborotni mustaqil izlash, uni tahlil qilish, turli manbalarni taqqoslash, muammoli vaziyatlarga yechim topish, o'z fikrini asoslash va egallangan bilimlarni

yangi sharoitlarda qo‘llay olish qobiliyatlarini rivojlantirishni talab etmoqda. Shu jihatdan ta’lim samaradorligini belgilovchi muhim psixologik-pedagogik omillardan biri kognitiv faollik hisoblanadi. Kognitiv faollik esa o‘z navbatida ta’lim oluvchining mazkur faoliyatga bo‘lgan munosabati, qiziqishi va ichki ehtiyojlari bilan chambarchas bog‘liq.

Kognitiv faollik va motivatsiya ta’lim faoliyatining o‘zaro bog‘langan ikki muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi. O‘quvchining diqqatini ta’lim mazmuniga yo‘naltirishi, yangi axborotni qayta ishlashi, savollar berishi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilishi va mustaqil yechim izlashi ma’lum darajadagi motivatsiyani talab etadi. Shu bilan birga, o‘quv faoliyatidagi muvaffaqiyat, yangi bilimlarni egallash va muammoni hal qilish tajribasi ta’lim oluvchining o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlab, keyingi faoliyatga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytirishi mumkin. Demak, motivatsiya kognitiv faollikning sharti bo‘lishi bilan birga, kognitiv faollikning o‘zi ham motivatsiyaning rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi.

Mahalliy psixologik tadqiqotlarda ham shaxs faolligi va motivatsiya masalalariga alohida e’tibor qaratilgan. E.G‘oziyev faollikni shaxsning tashqi muhitga passiv moslashuvi emas, balki maqsadga yo‘naltirilgan faol munosabati bilan bog‘laydi [1]. V.Karimovaning psixologiyaga oid tadqiqotlarida esa motivatsiya shaxs faoliyatining yo‘nalishi va barqarorligini ta’minlovchi muhim psixologik mexanizm sifatida yoritilgan [2]. Ushbu qarashlar kognitiv faollikni faqat aqliy operatsiyalar yig‘indisi emas, balki motivatsion va shaxsiy omillar bilan bog‘liq yaxlit jarayon sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, amaliy ta’lim jarayonida motivatsiyani oshirish va kognitiv faollikni rivojlantirish ko‘pincha bir-biridan alohida pedagogik vazifa sifatida qaraladi. Aslida esa mazkur ikki jarayon doimiy ravishda bir-birini to‘ldirib va rivojlantirib turadi. Shu sababli ularning o‘zaro mexanizmlarini aniqlash, motivatsion va kognitiv strategiyalarni yagona pedagogik tizimga birlashtirish zamonaviy ta’lim psixologiyasi uchun muhim ilmiy-amaliy masalalardan biridir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, unda kognitiv faollik va motivatsiyaning o‘zaro bog‘liqligini tushuntiruvchi psixologik-pedagogik yondashuvlar ilmiy manbalar asosida o‘rganildi. Tadqiqotning metodologik asosini faoliyatga yo‘naltirilgan, shaxsga yo‘naltirilgan va tizimli yondashuvlar tashkil etadi. Ushbu yondashuvlar doirasida kognitiv faollik va motivatsiya bir-biridan mustaqil hodisalar sifatida emas, balki ta’lim faoliyatining umumiy mexanizmi tarkibida o‘zaro ta’sirlashuvchi jarayonlar sifatida ko‘rib chiqildi.

Tadqiqot davomida nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, sintez, umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Nazariy tahlil yordamida kognitiv faollik va motivatsiya tushunchalarining mazmuni ochib berildi. Qiyosiy tahlil orqali turli ilmiy maktab va yondashuvlarning qarashlari o‘zaro solishtirildi. Sintez va umumlashtirish asosida esa motivatsiyaning kognitiv faollikni shakllantirishdagi o‘rni hamda ushbu jarayonning teskari ta’sir mexanizmlari aniqlashtirildi.

Shuningdek, zamonaviy xorijiy tadqiqotlarda ilgari surilgan o‘z-o‘zini belgilash nazariyasi, kognitiv yuklama va o‘quv jalb qilinganligi bilan bog‘liq qarashlar mahalliy psixologik-pedagogik tadqiqotlar bilan qiyosiy ravishda tahlil qilindi.

Adabiyotlar tahlili. Kognitiv faollik va motivatsiya muammosi psixologiya hamda pedagogika fanlarining turli yo‘nalishlarida keng o‘rganilgan. Mahalliy ilmiy adabiyotlarda shaxs faolligi, faoliyat motivlari va ta’lim jarayonining psixologik asoslari muhim tadqiqot obyekti sifatida qaraladi. E.G‘oziyevning “Umumiy psixologiya” asarida psixik jarayonlar, faoliyat va shaxs faolligining psixologik xususiyatlari yoritilib, inson faoliyatining maqsadga yo‘naltirilganligi va ichki faollik bilan bog‘liqligi asoslab berilgan [1]. V.Karimovaning “Psixologiya” o‘quv qo‘llanmasida shaxs faoliyatining motivatsion asoslari, ehtiyoj va motivlarning inson xatti-harakatidagi o‘rni tahlil qilingan [2].

Bo‘lajak o‘qituvchilar motivatsiyasi bilan bog‘liq tadqiqotlar ham ushbu muammoning kasbiy ta’limdagi ahamiyatini ko‘rsatadi. B.S. Abdullayeva tomonidan olib borilgan tadqiqotda bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘quv-ilmiy faoliyati motivatsiyasining psixofiziologik determinantlari o‘rganilgan bo‘lib, unda motivatsiyaning o‘quv faoliyati bilan bog‘liq murakkab psixologik va psixofiziologik asoslari yoritiladi [3]. Z.J. Axmedovaning tadqiqotida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv faoliyatiga moslashuv motivatsiyasining pedagogik-psixologik xususiyatlari tahlil qilingan [4]. Mazkur tadqiqotlar motivatsiyaning ta’lim faoliyatidagi o‘rni yosh, faoliyat turi va ta’lim muhitiga qarab turlicha namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.

Xorijiy tadqiqotlarda esa motivatsiya va kognitiv faoliyat o‘rtasidagi munosabatni tushuntirishda o‘z-o‘zini belgilash nazariyasiga alohida e’tibor beriladi. P. Evans va hammualliflarining tadqiqotida kognitiv yuklama nazariyasi motivatsiya masalalari bilan bog‘langan holda tahlil qilinib, o‘quv topshirig‘ining murakkabligi va ta’lim oluvchining motivatsion holati o‘rtasidagi munosabatga e’tibor qaratilgan [5]. Mazkur yondashuv ta’lim topshiriqlarini loyihalashda faqat ularning mazmuniy murakkabligini emas, balki o‘quvchining psixologik holatini ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

X. Pan tomonidan onlayn ta’lim muhitida olib borilgan tadqiqotda ta’lim oluvchining vakolat va mustaqillik hissi, motivatsiyasi hamda xulq-atvoriy jalb qilinganligi o‘rtasidagi munosabatlar tahlil qilingan [6]. Ushbu tadqiqot ta’lim muhitining tashkil etilishi o‘quv motivatsiyasiga, motivatsiya esa ta’lim jarayonidagi faol ishtirokka ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi.

So‘nggi tadqiqotlarda o‘quv jalb qilinganligi motivatsiya va natijalar o‘rtasidagi muhim vositachi mexanizm sifatida ham ko‘rilmoqda. Magistrantlarning o‘quv motivatsiyasi va ilmiy-tadqiqot hamda innovatsion qobiliyatlari o‘rtasidagi munosabatni o‘rgangan tadqiqotda o‘quv jalb qilinganligi ushbu munosabatda vositachi bo‘g‘in sifatida namoyon bo‘lishi qayd etilgan [7]. Bu holat motivatsiyaning bevosita natijaga olib kelishidan ko‘ra, avvalo o‘quv faoliyatiga

jalb qilinganlikni kuchaytirishi, keyinchalik esa faol ishtirok orqali kognitiv va ilmiy natijalarga ta'sir qilishi mumkinligini ko'rsatadi.

Shuningdek, talabalar jalb qilinganligining kognitiv, hissiy, xulq-atvoriy va ijtimoiy shakllarini o'rgangan meta-tahliliy tadqiqotlarda ushbu komponentlarning ta'lim jarayonidagi vazifalari bir-biridan farqlanishi ko'rsatilgan [8]. Bu natija kognitiv faollikni faqat o'quvchining vazifani bajarishi bilan cheklamasdan, uning fikrlashi, maqsad qo'yishi, strategiya tanlashi va o'quv mazmuniga chuqur kirib borishi bilan bog'liq holda tushunish zarurligini ko'rsatadi.

Kognitiv faollikning psixologik mazmuni

Kognitiv faollik tushunchasini ta'lim faoliyati nuqtayi nazaridan tahlil qilishda, avvalo, bilish jarayonlarining faol xarakteriga e'tibor qaratish lozim. Kognitiv faollik insonning atrof-muhit va o'quv mazmuni bilan faol aqliy munosabatga kirishishini, axborotni qabul qilish, qayta ishlash, saqlash va undan yangi vaziyatlarda foydalanishini anglatadi. Shuning uchun kognitiv faollikni faqat bilim hajmi bilan o'lchash to'g'ri emas. Ko'p bilimga ega bo'lgan o'quvchi ham agar u bilimlardan faol foydalana olmasa, muammoli vaziyatni mustaqil tahlil qilmasa yoki yangi savollar bermasa, yuqori kognitiv faollik namoyon etmasligi mumkin.

Kognitiv faollikning dastlabki asosini diqqat, idrok va xotira kabi psixik jarayonlar tashkil etadi. Ta'lim oluvchi o'quv materialiga e'tibor qaratishi, asosiy va ikkilamchi axborotni ajratishi, muhim ma'lumotlarni xotirada saqlashi va zarur paytda qayta tiklay olishi kerak. Biroq kognitiv faollikning yuqori bosqichida oddiy qabul qilish va eslab qolishdan ko'ra tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash va muammoga turli nuqtayi nazardan yondashish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu ma'noda kognitiv faollikni shartli ravishda uch o'zaro bog'liq darajada tasavvur qilish mumkin. Birinchi daraja psixofiziologik jarayonlarni, ya'ni diqqat, idrok va xotiraning faolligini qamrab oladi. Ikkinchi daraja tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, tasniflash va muammoni yechish kabi aqliy operatsiyalarni o'z ichiga oladi. Uchinchi daraja esa bilishga bo'lgan shaxsiy munosabat, savol berish, mustaqil izlanish, noaniqlikni bartaraf etishga intilish va yangi bilim yaratishga tayyorlik bilan tavsiflanadi. Aynan uchinchi daraja motivatsiya bilan bevosita bog'lanadi.

Motivatsiyaning ta'lim faoliyatidagi o'rni

Motivatsiya shaxsni muayyan faoliyatga undaydigan, uning yo'nalishini belgilaydigan va faoliyatni davom ettirishga yordam beradigan ichki hamda tashqi omillar majmuasidir. Ta'lim faoliyatida motivatsiya o'quvchining nima uchun o'qiyotgani, o'rganayotgan materialiga qanday munosabatda bo'layotgani va qiyinchiliklarga duch kelganda faoliyatni davom ettirishga qay darajada tayyor ekanida namoyon bo'ladi.

Ta'lim motivatsiyasi odatda ichki va tashqi motivatsiya shakllarida namoyon bo'ladi. Ichki motivatsiya bilim olishning o'zidan qoniqish hosil qilish, yangi narsani bilishga qiziqish, o'z imkoniyatlarini kengaytirish va shaxsiy rivojlanish

ehtiyoji bilan bog‘liq. Tashqi motivatsiya esa baho, mukofot, tan olinishi, ota-ona yoki o‘qituvchining talabi kabi tashqi omillar bilan bog‘lanadi.

Ichki motivatsiya ko‘pincha chuqurroq kognitiv qayta ishlash bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Chunki bilimning o‘zi qiziq bo‘lgan vaziyatda o‘quvchi faqat topshiriqni bajarish bilan cheklanmay, savollar beradi, qo‘shimcha ma’lumot izlaydi, turli yechimlarni solishtiradi va o‘z xulosalarini shakllantiradi. Tashqi motivatsiya esa faoliyatni boshlash va davom ettirish uchun muhim turtki bo‘lishi mumkin, biroq uning ta’siri o‘quvchining vazifani qanday maqsadda bajarayotganiga bog‘liq.

Shu sababli ichki va tashqi motivatsiyani mutlaq ravishda qarama-qarshi qo‘yish maqsadga muvofiq emas. Ta’lim jarayonida tashqi rag‘bat dastlabki faollikni yuzaga keltirishi, keyinchalik esa o‘quv faoliyatining mazmuni, muvaffaqiyat tajribasi va mustaqillik hissi ichki motivatsiyaning shakllanishiga yordam berishi mumkin. Muhimi, ta’lim oluvchining faoliyati faqat tashqi mukofot yoki jazoga bog‘lanib qolmasligi kerak.

Kognitiv faollik va motivatsiyaning o‘zaro ta’sir mexanizmlari

Kognitiv faollik va motivatsiya o‘rtasidagi munosabatni “avval motivatsiya, keyin faollik” shaklidagi oddiy ketma-ketlik bilan izohlash yetarli emas. Ular o‘zaro ta’sirlashuvchi dinamik tizimni tashkil etadi. Dastlabki qiziqish o‘quvchini muammoni o‘rganishga undaydi, kognitiv faoliyat davomida olingan kichik muvaffaqiyatlar esa kompetentlik hissini kuchaytirib, keyingi faoliyatga bo‘lgan motivatsiyani oshirishi mumkin.

Masalan, o‘quvchi murakkab masalani mustaqil ravishda yechishga urindi va ma’lum darajada muvaffaqiyatga erishdi. Ushbu muvaffaqiyat “men buni bajara olaman” degan kompetentlik hissini kuchaytiradi. Natijada o‘quvchi keyingi murakkabroq topshiriqni bajarishga tayyor bo‘ladi. Shu tariqa kognitiv faollikdan motivatsiyaga, motivatsiyadan esa yangi kognitiv faollikka yo‘nalgan uzluksiz jarayon shakllanadi.

Bunday jarayonni shartli ravishda “o‘sish spirali” sifatida ifodalash mumkin: dastlabki qiziqish → kognitiv harakat → qisman muvaffaqiyat → kompetentlik hissining kuchayishi → motivatsiyaning ortishi → murakkabroq vazifaga tayyorlik → yangi kognitiv tajriba. Aksincha, ketma-ket muvaffaqiyatsizliklar o‘ziga ishonchning pasayishiga, motivatsiyaning susayishiga va kognitiv faoliyatdan qochishga olib kelishi mumkin. Shu sababli pedagog ta’lim topshiriqlarining murakkabligini o‘quvchining tayyorgarlik darajasiga moslashtirishi muhim.

O‘z-o‘zini belgilash nazariyasi va kognitiv faollik

Motivatsiya va kognitiv faollik o‘rtasidagi munosabatni tushuntirishda o‘z-o‘zini belgilash nazariyasi muhim nazariy asoslardan biridir. Ushbu yondashuvga ko‘ra, shaxsning uchta asosiy psixologik ehtiyoji — avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy bog‘liqlik — qondirilishi ta’lim faoliyatining sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi [5].

Avtonomiya o‘quvchining ta’lim jarayonida muayyan darajada tanlov va mustaqillikka ega bo‘lishini anglatadi. Masalan, mavzuni o‘rganish usulini, topshiriqni bajarish shaklini yoki loyiha yo‘nalishini ma’lum darajada mustaqil tanlash imkoniyati o‘quvchining faoliyatga shaxsiy munosabatini kuchaytirishi mumkin. Kompetentlik esa o‘quvchining o‘z imkoniyatlariga ishonchi, topshiriqni bajara olishiga bo‘lgan ichki ishonchi bilan bog‘liq. Ijtimoiy bog‘liqlik esa o‘quvchining o‘qituvchi va tengdoshlari tomonidan qo‘llab-quvvatlanishi, o‘zini ta’lim hamjamiyatining bir qismi sifatida his qilishi bilan tavsiflanadi.

Mazkur ehtiyojlar ta’lim muhitida qo‘llab-quvvatlanganda o‘quvchining o‘quv jarayoniga jalb qilinganligi kuchayishi mumkin. Bunda o‘qituvchining vazifasi motivatsiyani bevosita “berish” emas, balki o‘quvchining ichki faolligini yuzaga chiqarishga imkon beradigan sharoit yaratishdan iborat bo‘ladi.

Kognitiv yuklama va motivatsiya

Ta’lim jarayonidagi kognitiv faollikni rivojlantirishda topshiriqning murakkabligi va taqdim etilish shakli ham muhim ahamiyatga ega. O‘quv materialining haddan tashqari murakkabligi, ortiqcha axborotning mavjudligi yoki topshiriq talablarining noaniq ifodalanishi ta’lim oluvchining kognitiv resurslarini asosiy o‘quv maqsadidan chalg‘itishi mumkin. Kognitiv yuklama va motivatsiya o‘rtasidagi munosabatni tahlil qilgan tadqiqotlarda ta’lim topshirig‘ining murakkabligi o‘quvchining motivatsion holati bilan o‘zaro bog‘liq ekanligi ta’kidlanadi [5].

Shuning uchun pedagogik jarayonda murakkablikni butunlay yo‘qotish emas, balki uni boshqarish muhimdir. O‘quvchiga juda oson topshiriqlar berilishi kognitiv qiziqishni pasaytirishi mumkin. Haddan tashqari murakkab vazifalar esa muvaffaqiyatsizlik va ishonchsizlikni kuchaytirishi ehtimoli mavjud. Optimal variant o‘quvchini fikrlashga undaydigan, biroq zarur metodik yordam va resurslar mavjud bo‘lgan topshiriqlarni taklif etishdan iborat.

Emotsional holatning vositachilik roli

Kognitiv faollik va motivatsiya o‘rtasidagi munosabatda emotsional holat ham muhim vositachi omil sifatida namoyon bo‘ladi. Qiziqish, ishonch, xavfsizlik va muvaffaqiyatdan qoniqish kabi ijobiy emotsional holatlar o‘quv faoliyatiga jalb qilinganlikni kuchaytirishi mumkin. Aksincha, yuqori darajadagi xavotir, doimiy muvaffaqiyatsizlik yoki xatodan qo‘rqish o‘quvchining mavjud kognitiv imkoniyatlarini to‘liq namoyon etishiga to‘sqinlik qilishi mumkin.

Shu sababli motivatsiyani rivojlantirish faqat rag‘batlantirish bilan cheklanmasligi lozim. Ta’lim muhitida xatoni o‘rganishning tabiiy qismi sifatida qabul qilish, o‘quvchiga fikrini asoslash imkoniyatini berish va konstruktiv qayta aloqa taqdim etish muhimdir. Bunday sharoit o‘quvchining o‘z imkoniyatlarini sinab ko‘rishiga va murakkab kognitiv vazifalardan qochmasligiga yordam beradi.

O‘quv jalb qilinganligi kognitiv faollikning vositachisi sifatida

So‘nggi yillardagi tadqiqotlarda motivatsiya va ta’lim natijalari o‘rtasidagi munosabatni tushuntirishda “o‘quv jalb qilinganligi” tushunchasiga alohida e’tibor

berilmoqda. O‘quv jalb qilinganligi o‘quvchining ta’lim faoliyatiga xulq-atvoriy, hissiy va kognitiv jihatdan faol qo‘shilishini anglatadi. Magistrantlarning motivatsiyasi va ilmiy-tadqiqot hamda innovatsion qobiliyatlari o‘rtasidagi munosabatni o‘rgangan tadqiqotda o‘quv jalb qilinganligi muhim vositachi bo‘g‘in sifatida aniqlangan [7].

Mazkur holat motivatsiyaning o‘z-o‘zidan kognitiv natijaga aylanmasligini ko‘rsatadi. O‘quvchida bilim olish istagi mavjud bo‘lishi mumkin, biroq bu istak real faoliyatga aylanmasa, kutilgan natija yuzaga kelmaydi. Shu sababli motivatsiyani amaliy kognitiv faoliyatga aylantiruvchi topshiriqlar, muammoli vaziyatlar, munozaralar, loyiha faoliyati, tajribalar va mustaqil izlanishlar ta’lim jarayonida muhim o‘rin tutadi.

X. Pan tadqiqotida ham ta’lim muhitining o‘quvchining mustaqilligi va vakolat hissiga ta’siri, motivatsiya va ta’limdagi faol xatti-harakatlar o‘rtasidagi munosabatlar tahlil qilingan [6]. Bu natijalar ta’lim muhitini tashkil etish masalasi kognitiv faollikni rivojlantirishdan ajralmasligini ko‘rsatadi.

Mahalliy tadqiqotlarda motivatsiya va kognitiv rivojlanish masalasi

Mahalliy ilmiy tadqiqotlarda ham ta’lim motivatsiyasining o‘quv faoliyatiga ta’siri turli yosh va kasbiy guruhlar misolida o‘rganilgan. Z.J. Axmedovaning tadqiqotida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv faoliyatiga moslashuv motivatsiyasi va uning pedagogik-psixologik xususiyatlari tahlil qilingan [4]. Mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlar motivatsiya shakllanishi ta’limning ilk bosqichlaridanoq boshlanishini va o‘quv faoliyatining mazmuni, pedagogik muhit hamda o‘quvchining individual xususiyatlari bilan bog‘liq ekanligini ko‘rsatadi.

Bo‘lajak o‘qituvchilarning o‘quv-ilmiy faoliyati motivatsiyasiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda motivatsiyaning psixologik omillar bilan bir qatorda psixofiziologik determinantlarga ham ega ekanligi ko‘rsatilgan [3]. Bu holat motivatsiya va kognitiv faollikni faqat pedagogik usullar orqali emas, balki ta’lim oluvchining individual psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etish zarurligini ko‘rsatadi.

Ta’lim amaliyoti uchun metodik yondashuvlar

Kognitiv faollik va motivatsiya o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni hisobga olgan holda ta’lim jarayonini tashkil etishda bir nechta metodik tamoyillarga amal qilish maqsadga muvofiq. Avvalo, o‘quvchiga muayyan darajada tanlov imkoniyatini berish, ya’ni topshiriq mavzusi, bajarish shakli yoki taqdimot usulini tanlashga imkon yaratish uning avtonomiyasini qo‘llab-quvvatlashi mumkin. Ikkinchidan, topshiriqlar o‘quvchining mavjud imkoniyatlariga mos, biroq uni fikrlashga undaydigan darajada murakkab bo‘lishi lozim. Uchinchidan, o‘quv jarayonida kichik va izchil muvaffaqiyatlarga erishish imkonini yaratish orqali kompetentlik hissini mustahkamlash zarur.

Muammoli ta’lim, loyiha metodi, tadqiqotga asoslangan ta’lim, munozara, keys-stadi, guruhiy muhokama va refleksiv topshiriqlar kognitiv faollikni kuchaytiruvchi metodlar sifatida qo‘llanishi mumkin. Biroq metodning o‘zi emas, balki uning qanday tashkil etilishi muhimdir. Masalan, guruhiy ishda o‘quvchi faqat

topshiriqni mexanik bajaruvchi emas, balki muammoni tahlil qiluvchi, o‘z fikrini asoslovchi va boshqa fikrlarni baholovchi faol ishtirokchi bo‘lishi kerak.

Shuningdek, pedagogik qayta aloqa ham motivatsiya va kognitiv faollikni bog‘lovchi muhim vositadir. Faqat “to‘g‘ri” yoki “noto‘g‘ri” kabi umumiy baho o‘rniga o‘quvchining qaysi jihati muvaffaqiyatli bajarilgani, qaysi jihat ustida ishlash zarurligi va keyingi qadam qanday bo‘lishi kerakligi ko‘rsatilsa, qayta aloqa rivojlantiruvchi xususiyatga ega bo‘ladi.

Muhokama. O‘rganilgan ilmiy manbalar va nazariy yondashuvlarni umumlashtirish shuni ko‘rsatadiki, motivatsiya va kognitiv faollik o‘rtasidagi munosabatni bir yo‘nalishli sabab-oqibat aloqasi sifatida talqin qilish yetarli emas. Motivatsiya o‘quvchining ta’lim faoliyatiga kirishishi va uni davom ettirishiga turtki bersa, kognitiv faoliyat jarayonidagi muvaffaqiyat va yangi tajribalar motivatsion holatning keyingi dinamikasiga ta’sir qiladi.

Mazkur jarayonda o‘quv muhitining tashkil etilishi hal qiluvchi ahamiyatga ega. O‘quvchi mustaqil qaror qabul qila oladigan, o‘z imkoniyatlarini namoyon etadigan, xatolaridan o‘rganadigan va o‘qituvchi hamda tengdoshlari tomonidan konstruktiv qo‘llab-quvvatlanadigan muhitda kognitiv faollikni barqaror namoyon etishi uchun ko‘proq imkoniyatga ega bo‘ladi. Shu nuqtayi nazardan, ta’lim jarayonida motivatsiyani rivojlantirishni alohida tadbir sifatida emas, balki dars mazmuni, topshiriqlar, baholash va pedagogik muloqot bilan uzviy bog‘liq tizim sifatida tashkil etish zarur.

Tahlil natijalari, shuningdek, barcha o‘quvchilar uchun yagona motivatsion strategiya samarali bo‘lmasligi mumkinligini ko‘rsatadi. O‘quvchining yoshi, tayyorgarlik darajasi, avvalgi muvaffaqiyat tajribasi, qiziqishlari va ta’lim sharoiti uning motivatsion holatiga ta’sir qiladi. Shu sababli o‘qituvchi individual farqlarni hisobga olishi, topshiriqlarni differensiallashtirishi va o‘quvchining rivojlanish dinamikasini muntazam kuzatib borishi maqsadga muvofiq.

Xulosa. Nazariy tahlil natijalari ta’lim faoliyatida kognitiv faollik va motivatsiya o‘zaro bog‘liq, dinamik va bir-birini shakllantirib boruvchi psixologik-pedagogik jarayonlar ekanligini ko‘rsatdi. Kognitiv faollik o‘quvchining diqqat, idrok, xotira va tafakkur jarayonlarining faol ishlashi bilangina cheklanmay, uning mustaqil izlanishi, muammoli vaziyatlarni tahlil qilishi, savol berishi va yangi yechimlarni izlashini ham qamrab oladi. Motivatsiya esa ushbu faoliyatning yo‘nalishi, davomiyligi va mazmunini belgilashda muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi.

Tahlil qilingan ilmiy manbalar motivatsiyaning kognitiv faollikka ta’siri bevosita va bir yo‘nalishli emasligini ko‘rsatadi. Ushbu munosabatda o‘quv jalb qilinganligi, kompetentlik hissi, emotsional holat, avtonomiya va kognitiv yuklama kabi bir qator vositachi omillar ishtirok etadi. O‘quvchining ta’lim jarayonidagi kichik muvaffaqiyatlari o‘ziga bo‘lgan ishonchni kuchaytirib, keyingi faoliyat uchun motivatsiyani oshirishi mumkin. Aksincha, muntazam muvaffaqiyatsizlik, haddan

tashqari murakkab topshiriqlar va yuqori xavotir kognitiv faollik hamda motivatsiyaning pasayishiga olib kelishi ehtimoli mavjud.

O‘z-o‘zini belgilash nazariyasi nuqtayi nazaridan ta’lim muhitida avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy bog‘liqlik ehtiyojlarini qo‘llab-quvvatlash o‘quvchining ichki motivatsiyasi va kognitiv jalb qilinganligini kuchaytirishi mumkin. Shu sababli zamonaviy pedagogik amaliyotda o‘quvchiga tayyor bilimni berish bilan cheklanmasdan, unga tanlash, izlash, tahlil qilish, xulosa chiqarish va o‘z faoliyatini baholash imkoniyatlarini yaratish muhim.

Shu asosda ta’lim jarayonida quyidagi metodik yo‘nalishlarga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq: o‘quvchilarning mustaqilligini qo‘llab-quvvatlash; topshiriqlar murakkabligini individual imkoniyatlarga moslashtirish; kichik va izchil muvaffaqiyatlarni ta’minlash; muammoli va tadqiqotga yo‘naltirilgan topshiriqlardan foydalanish; konstruktiv qayta aloqani yo‘lga qo‘yish; o‘quvchilarning hissiy holatini hisobga olish; kognitiv, hissiy va xulq-atvoriy jalb qilinganlikni kompleks ravishda rivojlantirish.

Umuman olganda, kognitiv faollik va motivatsiya o‘rtasidagi munosabatni “motivatsiya → kognitiv faollik → muvaffaqiyat → kompetentlik → yangi motivatsiya” tarzidagi dinamik jarayon sifatida tasavvur qilish mumkin. Bunday yondashuv ta’lim jarayonini faqat bilim berishga emas, balki ta’lim oluvchining mustaqil fikrlashi, o‘z imkoniyatlarini anglash va uzluksiz rivojlanishiga yo‘naltirish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G‘oziyev E.G‘. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2012.
2. Karimova V.M. Psixologiya: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: O‘qituvchi, 2017.
3. Abdullayeva B.S. Bo‘lajak o‘qituvchilar o‘quv-ilmiy faoliyati motivatsiyasining psixofiziologik determinantlari**:** monografiya. – Toshkent: Bookmany Print, 2021.
4. Axmedova Z.J. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining o‘quv faoliyatiga moslashuv motivatsiyasining pedagogik-psixologik xususiyatlari**:** Psixologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Buxoro: Buxoro davlat universiteti, 2024.
5. Evans P. et al. Cognitive Load Theory and Its Relationships with Motivation: A Self-Determination Theory Perspective. // Educational Psychology Review. – 2024. – Vol. 36. DOI: 10.1007/s10648-023-09841-2.
6. Pan X. Online Learning Environments, Learners' Empowerment, and Learning Behavioral Engagement: The Mediating Role of Learning Motivation**.** // SAGE Open. – 2023. – Vol. 13, No. 4. DOI: 10.1177/21582440231205098.
7. The Mediating Role of Learning Engagement in the Relationship Between Master's Students' Learning Motivation and Scientific Research and Innovation Capability**.** // Frontiers in Education. – 2025. DOI: 10.3389/feduc.2025.1604792.
8. Specialized Purpose of Each Type of Student Engagement: A Meta-Analysis**.** // Educational Psychology Review. – 2025. DOI: 10.1007/s10648-025-09989-z.
9. Ernazarov A. Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishning pedagogik va psixologik asoslari: talabalarning kognitiv va motivatsion jarayonlariga ta’siri. – ResearchGate, 2026.

FAN VA TA'LIM YANGILIKLARI
JURNALI

2026-yil
9(2)-son

Muassis - "FAN VA INNOVATSIYA YANGILIKLARI" MCHJ
Jurnal hamkori - «PROFI UNIVERSITY»

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2024-yil 24-may kuni № 454068-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Jurnal 2024-yilda tashkil etilgan, 1 oyda bir marta o'zbek, tojik, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, rus va ingliz tillarida nashr etiladi.

Tahririyat manzili: 190110, Toshkent shahri Uchtepa tumani, Bog'iston MFY, 14-mavze, 8-uy.

Telefonlar: +998 90 749 00 00
+998 90 749 77 77
+998 91 902 05 01
E-mail: saen_2024@mail.ru
Jurnal sayti: www.saen.uz
Telegram kanali: **https://t.me/saen_2024**

Maqolada keltirilgan fakt va ma'lumotlarning to'g'riligi uchun mualliflar mas'uldirlar.

"Fan va ta'lim yangiliklari" ilmiy-amaliy jurnali Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining qarori (25.08.2025 y., №374/5) bilan pedagogika va psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan milliy ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

ISSN: 3093-8694